

Tilburg University

Aantekeningen bij een memo van Willem aan het faculteitsbestuur

Adams, Maurice; Hirsch Ballin, Ernst

Published in:
Wegen der vrijheid

Publication date:
2019

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Adams, M., & Hirsch Ballin, E. (2019). Aantekeningen bij een memo van Willem aan het faculteitsbestuur: Literatuur en filosofie ten behoeve van onderwijs over de democratische rechtsstaat. In C. Elion-Valter, B. van Klink, & S. Taekema (Eds.), *Wegen der vrijheid: Liber amicorum voor Willem Witteveen* (pp. 29-38). Boom juridisch.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

AANTEKENINGEN BIJ EEN MEMO VAN WILLEM AAN HET FACULTEITSBESTUUR

Literatuur en filosofie ten behoeve van onderwijs over de democratische rechtsstaat

Maurice Adams en Ernst Hirsch Ballin

I.

Aan: het Faculteitsbestuur (en iedere geïnteresseerde)

Van: W. Witteveen

Datum: 27 februari 2012

Onderwerp: Bestuurlijk overleg over het facultair profiel

Nu de faculteit zich opmaakt voor een interne gedachtewisseling over de positionering en het profiel van de faculteit in de komende jaren, is bij een departementslunch van het departement PER door ondergetekende de vraag opgeworpen of we voor ons onderwijsprofiel wellicht iets kunnen leren van de university colleges in het algemeen en het Tilburgse programma liberal arts and sciences in het bijzonder. Ik bied u deze overwegingen in alle bescheidenheid aan, beseffend dat het programma waaraan ik vier jaar leiding mocht geven in veel opzichten verschilt van het rechtenonderwijs (al lijkt het wel op het gewenste profiel van de global law school).

Aldus de openingsfrase van een notitie uit 2012 door Willem Witteveen. Het ideaal dat in het, hier overigens niet geciteerde, vervolg ervan wordt omschreven, had hij inderdaad voor een belangrijk deel al vormgegeven in het University College van Tilburg University. Daarvan was hij in 2007 de initiator en vervolgens de bouwdecaan. Vandaag de dag biedt het college een succesvol programma aan: brede, interdisciplinaire en kleinschalige opleidingen, waar hard wordt gewerkt onder goede begeleiding. De kleinschaligheid was niet opgevat als wat we ook wel eens 'schools' noemen. Er werd en wordt van de studenten veel eigen initiatief verwacht, ze moeten behoorlijk wat papers schrijven, er is ruimte voor discussie, en er is keuzevrijheid. Cruciaal is de student in zijn ontwikkeling te volgen: door docenten als tutor in te zetten, door voortgangsgesprekken te voeren, en door de keuzemomenten waarvoor studenten zich weten geplaatst te begeleiden.

Toen de notitie in de vergadering van vakgroepvoorzitters van de rechtenfaculteit – in Tilburg Bestuurlijk Overleg genoemd (in de faculteitsmond BO) – werd ‘besproken’, was een van ons erbij. Willem nodigde ons vooral uit tot debat. Veel tijd werd er tijdens dat BO echter niet aan besteed: evident te duur. De notitie alludeerde op dergelijke reactie: ‘Wat discussies binnen de faculteit en de universiteit over goed onderwijs en onderzoek altijd maar weer in de weg zit, is dat het vanaf het begin stilzwijgend en expliciet over geld gaat. (Ik kan me er zelf ook niet geheel aan onttrekken). Dat is een denkraam dat de collectieve blik verengt, laten we deze keer eens bedenken wat we echt willen om daarna te gaan zoeken naar de middelen om het gewenste profiel te realiseren.’¹ Willem wist heel goed dat werkelijkheid en ideaal met elkaar botsen, hij was verre van naïef. Het kwam er voor hem op aan een waardevol perspectief te openen, en te onderzoeken hoe je naar het betere kunt streven zonder utopisch te worden. Was dat niet tevens een van de constanten in zijn werk? Terugkijkend weten we in ieder geval dat we een kans op beterschap hebben gemist.

Willem lichtte zijn visie nader toe door te benadrukken dat de kunstmatige kloof tussen onderwijs en onderzoek moet worden gedicht. Vele malen hebben wij hem zijn beklag horen doen over de sluipende ontwikkeling die de kwaliteit van al het onderwijs ondermijnt: het in aparte organisaties, compartimenten en financieringsstromen onderbrengen van enerzijds het onderwijs en anderzijds het onderzoek. Deze trend berooft dat onderwijs van verse input uit wetenschappelijk onderzoek en onthoudt heel wat onderzoekers de confrontatie met aankomende juristen. Jongeren die de antwoorden op vele moeilijke vragen nog niet kennen, maar die vaak wel op indringende wijze de vragen stellen waar rechtswetenschap over zou moeten gaan. Vandaar het advies dat tevens in het memo te vinden is: werf mensen aan voor zowel onderwijs als onderzoek. Daardoor kom je niet in een situatie terecht waarin sommige collega’s alleen maar doceren en tentamens nakijken, en anderen dan weer nauwelijks toekomen aan het overdragen van hun kennis. ‘Idealiter worden goede docenten net zo hoog gewaardeerd als goede onderzoekers, ook in financieel opzicht. Wat mij betreft worden managementtaken juist lager gewaardeerd en zou het een stelregel moeten zijn dat de hoogst betaalde bestuurder of manager in de universitaire wereld nooit meer verdient dan de best betaalde professional die onderwijs geeft en onderzoek doet.’

Hier lezen we een nauwelijks verholen kritiek op de hedendaagse universiteit, die zich, via het model van de positieve of bètawetenschappen, al te eenzijdig heeft gestort op schaalvergroting en projectgebonden onderzoek, op rendement en op specialisering. Het ‘rechnende’ en hooggespecialiseerde denken lijkt voorrang te hebben gekregen op het reflexieve

¹ Eraan toevoegend dat we ook vastzitten aan negentiende-eeuwse opvattingen over hoe de rechtenstudie in elkaar zou moeten zitten.

of ‘andenkende’ denken (het begrippenpaar komt van Heidegger).² De gevolgen ervan tonen zich onder meer in de in de praktijk moeizame samenwerking tussen wetenschappers van verschillende disciplines: die verstaan elkaar gewoonweg niet. Die tendens wordt nog eens versterkt door veranderingen in de wijze van besturing van het universitair bestel. Ook daar hebben de paden van Willem Witteveen en een van ons elkaar gekruist. In 1987 verscheen onder redactie van Bovens, Derksen en Witteveen de bundel *Rechtsstaat en sturing*,³ die – ook in retrospectief – kan worden gezien als een alerte reactie op de omslag in het denken over wetgeving die zich in die jaren voltrok: een afscheid van gedetailleerde centrale regulering van terreinen van overheidszorg en een erkenning dat professioneel geleide werkverbanden zelf verstandige keuzes konden maken. In een van de bijdragen aan die bundel kwam het spanningsveld aan de orde tussen de staatstaak op het gebied van de sociale grondrechten en het achterwege laten van sturing van de werkprocessen. Wanneer die aan betrokkenen worden toevertrouwd, zullen zij de realisering van kwaliteitseisen moeten verantwoorden, waarvoor klachtrecht, tuchtrecht en rechtsbescherming van belang zijn.⁴ De verandering in besturing had dus twee kanten: meer eigen verantwoordelijkheid in het ‘veld’, maar ook een meer de inhoud van het werk rakend toezicht.

In het voetspoor van de metaforenanalyse die Willem Witteveen in 1985 had gepubliceerd,⁵ werd in de bijdrage van weleer opgemerkt dat de door de overheid in haar besturingsprentie in acht te nemen begrenzing ‘niet per se een omheining is voor de staat als een getemde leviathan, maar dat in een door het recht geordende samenleving grenzen *wederkerig* zijn. Dan behoeft het leggen van relaties tussen overheid en maatschappelijke verbanden geen onderwerping van de laatste onder de heerschappij van de eerste te zijn.’⁶

Inderdaad werd de afschaffing van de centrale regeling van studierichtingen in het Academisch Statuut⁷ gezien als een realisering van deze verschuiving van overheidsordening naar kwalitatief te verantwoorden zelfsturing. Zij bood de ruimte voor initiatieven als dat tot oprichting van het University College. Deze veranderingsprocessen waren echter allesbehalve consistent in vormgeving en uitwerking. De detaillering van de activiteitenregulering maakte namelijk, gestimuleerd door de beweging van het New Public Manage-

2 Zie hierover tevens Vanheeswijck 2008, p. 95. De voorbereiding van dit essay is mede geïnspireerd door deze publicatie van Vanheeswijck. Zie verder Kronmann 2007, p. 308. Voorts het werk van Nussbaum 1997, p. 328 en Nussbaum 2010, p. 159.

3 Bovens, Derksen & Witteveen 1987.

4 Hirsch Ballin 1987 p. 91-104, met name p. 103.

5 Witteveen 1985, p. 23-51.

6 Hirsch Ballin 1987, p. 104.

7 Dit was een uitvloeisel van de op de nieuwe leer, na advies door de Commissie voor de toetsing van wetgevingsprojecten, geschoeide Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) van 1992.

ment,⁸ op veel terreinen plaats voor een niet minder gedetailleerde disciplinerings via metingen, onder andere van publicaties, citaties en uit enquêtes gedestilleerde appreciaties op het gebied van zowel het onderzoek als het onderwijs. De ideologie van dit laat-twintigste-eeuwse neoliberalisme rekende op marktwerking, die op terreinen als cultuur, onderwijs en onderzoek werd gestimuleerd door personen en werkverbanden en individuen 'af te rekenen' op hun kwantificeerbare prestaties,⁹ met als noodzakelijk gevolg dat complexe werkvormen worden ontleed in telbare eenheden.

II.

De aspiraties die Willem in zijn notitie verwoordde, waren dus tegelijk mogelijk gemaakt maar ook bedreigd door de veranderde besturingsvormen van de universiteit. Willem was echter in al de zachtmoedigheid van zijn karakter vastberaden om de geboden ruimte ten goede aan te wenden en niet te laten verstoren door de veelbesproken perverse prikkels die zich allerwegen – ook in de gelederen van onze universiteit – manifesteerden.¹⁰ Hij vond het 'een interessante vraag (...) of we het onderwijsprofiel niet bij het onderzoeksprofiel kunnen laten aansluiten. Bijvoorbeeld door ons te presenteren als plaats waar rechtsgeleerdheid in samenhang met andere wetenschappen wordt onderwezen: *understanding law in society*.' Daartoe bepleitte hij in zijn notitie expliciet interdisciplinariteit.

Ook hier was zijn notitie opmerkelijk richtinggevend, maar op een andere manier dan de bijwijken onkritische omhelzing van 'interdisciplinariteit'. Vaak schort het immers aan een klaarheid wat die interdisciplinariteit methodologisch betekent. In elk geval duidt interdisciplinariteit op het besef dat elk disciplinair onderzoek een beperking meebrengt ten opzichte van de ook onder verschillende andere gezichtspunten onderzoekbare realiteit.

Lastiger echter is de vraag te beantwoorden of er een kennisniveau bestaat dat de integratie tussen de disciplines mogelijk maakt. Daarin zou het onderscheid gelegen kunnen zijn tussen multidisciplinariteit en interdisciplinariteit.¹¹ Klassiek filosofisch denken – van Aristoteles tot Hegel – zou een disciplines overstijgend referentiekader kunnen verschaffen, maar is niet populair bij degenen die interdisciplinariteit vooral bezien als een manier om wetenschap nuttiger te maken bij maatschappelijke en politieke dilemma's. Zij kiezen liever voor een pragmatisch dan voor een theoretisch integratiekader.

⁸ Schlaudt 2018, p. 167.

⁹ Schlaudt 2018, p. 157, p. 180.

¹⁰ Schlaudt 2018, p. 173.

¹¹ Wilthagen, Aarts & Valcke 2018, p. 12-13.

Willems eigen werk oversteeg de disciplinaire beperkingen op een andere manier, namelijk door het open uitzicht van de kunstenaar te verbinden met vragen over recht en samenleving. Beelden en woorden worden dan gezien als dragers van betekenis over rechtsverhoudingen. Men kan hierin verwantschap zien met de *linguistic turn* in andere wetenschappen. Deze 'perspectiefverandering' plaatst het kenobject van (delen van) de maatschappelijke werkelijkheid naar de manier waarop de waarneming van die werkelijkheid in taal uitdrukking vindt. Rechtswetenschap zou dan vaktaalwetenschap worden.¹²

In hun essay *Tijd voor interdisciplinariteit* presenteren Wilthagen, Aarts en Valcke een muzikaal art-science project. Volgens hen 'zou door het optrekken met kunst en kunstenaars zelfs betere wetenschap tot stand kunnen komen, omdat kunstenaars andere vragen stellen dan wetenschappelijke *peers* doen'.¹³ Als kunstenaar heeft Willem zulke vragen vooral aan zichzelf gesteld, en antwoorden gezocht door literaire en andere kunstwerken te onderzoeken op hun zeggingskracht voor de jurist. Het kunstwerk geeft immers een nog onvoltooid beeld van de werkelijkheid die disciplinaire scheidslijnen overstijgt. Meer nog, het ontsluit op een niet ten volle traceerbare wijze die werkelijkheid: een kunstwerk verwijst naar wat niet doorgemeten kan worden. Willems eigen kunstwerken, met hun fragmentarische aanduidingen van de open ruimte tussen het figuratieve en het non-figuratieve, zijn daarvan een toonbeeld.

III.

Maar ziet de beschouwer dat ook? Oefening baart kunst, oefening in het lezen en waarnemen van literaire en beeldende kunst maakt mensen wijzer. Tot Willems visie op het onderwijs behoorde overduidelijk dat studeren verder moet leren kijken dan wat geteld en gemeten kan worden. Dat was en is de betekenis van academisch onderwijs dat aansluiting zoekt bij het ideaal van *Bildung*.¹⁴ Het is een moeilijk vertaalbaar begrip, dat vooral door de Pruisische wetenschapper en staatsman Wilhelm von Humboldt (1767-1835) is gemunt.¹⁵

¹² Jordan 2009, p. 189.

¹³ Wilthagen, Aarts & Valcke 2018, p. 14.

¹⁴ Wij interpreteren de notitie hier in het licht van zijn activiteiten ten behoeve van het Tilburgse University College, waar die humboldtiaanse inspiratie, inclusief de daarbij horende relatie tussen onderwijs en onderzoek, duidelijk aanwezig is. Zie voorts Vanheeswijck 2008, p. 99-101.

¹⁵ Het gaat hier niet om slaafse navolging of exegese van het gedachtegoed van Von Humboldt; op dat gedachtegoed is heus wel wat kritiek mogelijk. Wel gaat het om het inzicht dat onderwijsinstellingen, waaronder de universiteit door middel van onderwijs dat aan onderzoek is gekoppeld, een grote verantwoordelijkheid dragen om bij te dragen aan de ontwikkeling van jongeren. In het dagblad *Trouw* van 4 oktober 2015 staat een ferme kritiek op het 'bildungsideaal' te lezen. Zie M. Huijter, 'Bildung, de tandelooze tijger'. We gaan hier niet nader op dit stuk in, maar vermelden wel dat de kritiek van de auteur op terechte bekommernissen steunt, maar ook op een eenzijdige lezing van het concept 'bildung'. Alles wat Huijter lijkt

Het staat voor veel meer dan kennisverwerving via de route van het vermelde rekenende denken. Daarbij is het ons er hier alvast niet om te doen het eerder vermelde belang van gespecialiseerde kennis te minimaliseren, of om onderwijs tegenover onderzoek te plaatsen, als elkaar uitsluitende categorieën. Daarbij moeten we inzien dat kennis en onderzoek uiteindelijk steeds tevens ten dienste staan van de menselijke persoon, zijn verhouding tot de wereld en het verstaan van diens leefwereld. Een betere aansluiting tussen onderzoek en onderwijs is daarvoor een noodzakelijke voorwaarde, in het besef dat het rekenende en reflexieve denken weliswaar elk een eigen methode kennen, maar dat er wisselwerking tussen bestaat.

Het gaat er dus vooral om de universiteit niet te herleiden tot een loutere 'kennisfabriek', maar om ook volop aandacht te besteden aan haar vormende taak, in het besef dat wetenschap altijd ook maatschappelijk en sociaal gesitueerd is. 'De universiteit wil ook mensen tot kritisch denken aanzetten, vanuit en over hun eigen vakgebied, vanuit en over hun eigen identiteit, vanuit en over hun eigen opvoeding, sociale omgeving, et cetera.'¹⁶ Dit vereist bezinning over welk soort van kennis relevant is en moet worden doorgegeven. Ook de vooronderstellingen van wat het rekenende denken ons heeft geleerd, moeten kunnen worden bevraagd. En uiteindelijk gaat het dan ook over de vorming van jongeren tot vrije, zelfstandige burgers (*citizens*), die na hun opleiding aan de universiteit niet alleen als vakspecialisten de wereld ingaan, maar ook met een gevoel voor geschiedenis en cultuur, inclusief openheid voor, nieuwsgierigheid in én kritiek op de wereld.

IV.

De notitie door Willem sluit daarmee nauw aan bij zijn opvattingen over wat het betekent – kan betekenen – om met filosofie en literatuur aan de slag te gaan. Hij vond inderdaad inspiratie in de kracht van beide disciplines, onder meer bij zijn zoektocht naar de mogelijke vormgeving van de democratische rechtsstaat. Daarbij zette hij zich af tegen academische taalconventies en stadhuistaal, en tegen met voetnoten gevulde artikelen. Daar konden dan gedichten of grafische kunst voor in de plaats komen. Niet omdat hij zo'n tegenstander was van die conventies, maar hij voegde zich er nu eenmaal niet naar. Wanneer Willem een klassieker had (her)lezen of een nieuw boek had aangeschaft, las hij aandachtig.¹⁷ En

te wensen voor hedendaags onderwijs kan volgens ons worden bereikt door een aantal van de centrale concepten van Von Humboldt op creatieve en hedendaagse wijze te verwerken.

¹⁶ Vanheeswijck 2008, p. 100.

¹⁷ Vaak in de trein vermoeden we, want in vele van zijn boeken tref je treinkaartjes aan als boekenwijzer. Ezelsoren maakte Willem niet, wel vaak onleesbare aantekeningen in de kantlijn (maar dan alleen met potlood!).

dan liet hij de geest waaien, om er vervolgens op onnavolgbare wijze mee aan de haal te gaan. En als hij aan het schrijven sloeg, dan was de deur van zijn werkkamer aan de universiteit gesloten. Met erop geplakt een felkleurige 'post-it': 'Niet storen, ik schrijf!' Het bericht was niet mis te verstaan, zeker omdat die deur eigenlijk vrijwel altijd uitnodigend openstond. Maar wij wisten dan dat er aan het einde van de dag iets prachtigs zou liggen: reflexieve analyses van veelal klassiekers uit filosofie of literatuur, gebruikmakend van metaforen, fictie, allegorieën, met steeds aandacht voor de actualiteit, en altijd onverwachte doorkijkjes. Verbeeldingsmacht!

Uit het voorgaande volgt dat er natuurlijk niet één Willem was die zo nu en dan een gedicht schreef, of proza. En een andere die aan wetenschap deed. Zijn literaire en artistieke belangstelling was onlosmakelijk verbonden met wat hij als hoogleraar had te vertellen. Niet alleen door grote literatuur in zijn betoog te betrekken, maar dus ook door de taal te gebruiken als methode om verbeelding te evoceren, en door stijlfiguren bewust in te zetten. Hij kon niet anders. Vandaar dat hij de democratische rechtsstaat langs al die routes in het vizier neemt, vaak ook door de wijsheid van klassieke denkers in herinnering te brengen: Cicero als jurist, politicus en groot redenaar, maar ook Plato, Aquinas, Machiavelli, Montesquieu, Bentham, Locke, Rousseau, Kant, Burke, Fuller, Llewellyn.

V.

Terug naar het onderwijs in de rechten, maar nu niet vanuit het proces, maar vanuit de inhoud gedacht:¹⁸ uit het voorgaande volgt aandacht voor methodes en waarden, vragen stellen, leren redeneren, creatief denken in alternatieven, het aanleren van basisprincipes, basisbegrippen, juridische oplossingen zoeken die gemeenschappelijk zijn binnen bijvoorbeeld de Europese rechtscultuur, inclusief lokale verschillen.

Daarbij is meer aandacht voor de rol van rechtswaarden en beginselen nodig; om het positieve recht kritisch te kunnen beoordelen vanuit de dragende beginselen is kennis ervan onontbeerlijk. Academische vorming in de rechten moet dus steunen op een stevig kennisfundament van het positieve recht, ingebed in een reflectieve en kritische beoordeling van dat positieve recht, met prominent de stuttende normen als toetsingskader vanuit een onderzoekende houding: niet alleen *de lege lata*, maar ook *de lege ferenda*. In het rechten-onderwijs dient zich dus een permanente wisselwerking tussen rechtsregels en beginselen te ontplooiën. Dit vereist dat je niet alleen doceert aan de hand van handboeken, maar ook

¹⁸ In het besef dat proces en inhoud niet zijn te scheiden. Zie over dit inhoudelijke aspect: Adams & Witteveen 2011, p. 546.

discussie en debat faciliteert aan de hand van artikelen uit wetenschappelijke tijdschriften, met materiaal uit de actualiteit als 'trigger' of met literatuur of filosofie als inspiratiebron. F. van Oostrom, voorheen president van de KNAW, noemde deze benadering 'onderzoekend onderwijs' en beschreef het als 'studenten laten houden van het vraagteken'.¹⁹ Zo'n benadering sluit aan bij Willems Bildungsideaal.

Een karakteristiek voorbeeld van hoe Willem dit vragend en onderzoekend onderwijs in de context van de relatie tussen recht en literatuur in de praktijk bracht, valt te lezen in een van zijn bekende *Nomoi*. Daarin vroeg hij onder meer aandacht voor de actuele betekenis van de Engelse politieke denker en filosoof Thomas Hobbes (1588-1679) in een democratische cultuur.²⁰ Bij het opzetten van de politieke theorie van de leviathan werd Hobbes geïnspireerd door politieke gebeurtenissen en maatschappelijke ontwikkelingen in het Europa van de zestiende en zeventiende eeuw, waarbij de Engelse burgeroorlog en de aanleiding daartoe een heel directe en unieke bron van inspiratie zijn geweest.

Willem nuanceert het denken van Hobbes in zijn stuk met recht en reden volop, en onderkent, contra-intuïtief wellicht, de vaak onopgemerkte notie dat ook een sterke staat wederkerigheid in acht moet nemen, een enigszins anti-autocratische tendens dus in Hobbes' denken. Hij wijst ook op de situatie in Irak na de bezetting door de VS in 2003. Daar is door het ontbreken van bescherming door de staat tegen geweld van binnen en buiten, waardoor burgers zich volstrekt niet aan de staat gebonden voelen, alleen maar chaos gecreëerd; wederkerigheid ontbreekt.

VI.

Literatuur en filosofie kunnen door associatie en analogie de werkelijkheid zo ordenen dat een voor veranderingen open patroon wordt waargenomen: door de spiegel voor te houden, door manieren van kijken op te roepen, door te doen twijfelen. Ook Willem deed dat bij uitstek. Hij wist dat de wereld van het recht en de politiek, waar hij zo nauw bij betrokken was, zijn vormen en betekenissen niet zomaar prijsgeeft. Door te denken als literator, want dat deed hij, wist hij verbanden te leggen en inzichten te bieden die vaak geheel nieuw waren. Daardoor heeft hij de literatuur op een betekenisvolle wijze dicht bij de wetenschap gebracht. Hij vroeg consequent aandacht voor de verschillende manieren waarop naar recht en politiek kan worden gekeken. In de confrontatie die dat vervolgens impliceerde, lag zijn engagement voor de democratische rechtsstaat én voor onderwijs besloten. De

¹⁹ Tijdens een lezing aan de Universiteit Utrecht in 2009.

²⁰ Witteveen 2003, p. 113-117. Tevens over de actualiteit van Hobbes: Adams 2007, p. 15-40.

vragen die hij stelde, waren immers niet vrijblijvend. Die gingen gepaard met zijn geloof in de heilzame werking die het debat over die vragen zou hebben op een samenleving waarin mensen elkaar oprecht zien staan. Willem toonde hoe het lezen van klassiekers en literatuur openheid voor, nieuwsgierigheid naar én kritiek op de wereld van recht en politiek mogelijk maakt.

LITERATUUR

M. Adams, “Fear and I were born twins together”. Over de actualiteit van Hobbes’ politieke theorie’, in: M. Adams & W. Lemmens, *Hobbes. In deshaduw van Leviathan*, Kapellen: Pelckmans 2007.

M. Adams & W.J. Witteveen, ‘Gedaantewisselingen van het recht’, *Nederlands Juristenblad* 2011, 457.

M.A.P. Bovens, W. Derksen & W.J. Witteveen (red.), *Rechtsstaat en sturing*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1987.

E.M.H. Hirsch Ballin, ‘Regelen op afstand als vereiste van een sociale rechtsstaat’, in: M.A.P. Bovens, W. Derksen & W.J. Witteveen (red.), *Rechtsstaat en sturing*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1987.

S. Jordan, *Theorien und Methoden der Geschichtswissenschaft*, Paderborn: Ferdinand Schöningh 2009.

A.T. Kronmann, *Education’s End. Why Our Colleges and Universities Have Given Up on the Meaning of Life*, New Haven: Yale University Press 2007.

M.C. Nussbaum, *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1997.

M.C. Nussbaum, *Not for Profit. Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton: Princeton University Press 2010.

O. Schlaudt, *Die politischen Zahlen. Über Quantifizierung im Neoliberalismus*, Frankfurt am Main: Klostermann 2018.

MAURICE ADAMS EN ERNST HIRSCH BALLIN

G. Vanheeswijck, *Tolerantie en actief pluralisme. De afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gillis*, Antwerpen: Pelckmans/Klement 2008.

T. Wilthagen, E. Aarts & P. Valcke, *Tijd voor interdisciplinariteit. Een essay over de meerwaarde van samenwerking voor wetenschap, universiteit en maatschappij*, Tilburg: Tilburg University 2018.

W.J. Witteveen, 'Dokteren aan het schip van staat', in: M.A.P. Bovens & W.J. Witteveen (red.), *Het schip van staat. Beschouwingen over recht, staat en sturing*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1985.

W.J. Witteveen, 'Hobbes en de gekunsteldheid van het gezag', *RegelMaat* 2003, p. 113-117.